

Szűcs Jenő: Nemzet és történelem

Ezen a címen foglalta össze, gyűjtötte kötetbe Szűcs Jenő az elmúlt tíz év során írt eszmetörténeti tanulmányait. Provokáló és ambiciózus cím, hiszen a közelmúltban tudományosságunkat, ideológiai életünket és közvéleményünket kevés kérdés foglalkoztatta, izgatta, nyugtalanította annyira, mint éppen a nemzet múltjának, jelenének és jövőjének a kérdése, azaz a nemzeti problematika és a történeti folyamat összefüggése. Szűcs Jenő bátran vállalkozhat az igényes címet: nem figyelemfelkeltő csalétekről van szó ez esetben, hanem a tárgy pontos megjelöléséről. S bizvást elmondható, hogy e tárgy, e bonyolult kérdéskör tisztázásához senki sem járult hozzá többel, mint ő. A kezdeményezés érdeme ugyan Molnár Eriké, de a hazai marxista történetírás immár klasszikus mesterének igyekezete még elsősorban a kérdés felvetésére, a magyar történelem marxista koncepciójába is beszívargott nacionalista beidegződöttségek tetten éréseire irányult, míg Szűcs Jenő már hozzáfoghatott a témakör pozitív kifejtéséhez, egy új koncepció tudományos alapjainak lerakásához.

Midőn a szerző rendet próbált teremteni nemzet és történelem bonyolult összefüggéseiben, fokozott nehézségekkel kellett szembenéznie. Előrehaladni ezen a területen ugyanis csak bizonyos elméleti, módszertani és terminológiai problémák megoldása nyomán, az innen származó akadályokat leküzdve lehetséges: át kell törni a beidegződött reflexek hálózatán, el kell oszlatni a fogalmak pontatlan használatából, a terminusok többértelműségéből s az ezzel visszaélő csúsztatásokból eredő zűrzavart, s a történelmi gondolkodás új útjaira kell elvezetni az olvasót. Szűcsnek ezért hol polémiát kell folytatnia téves nézetekkel, hol a források minuciózus vallatása árán kell szilárd bázist teremtenie következtetései számára, hol pedig a közhasználattól eltérő fogalomrendszer kialakításával, s az olvasó számára való elfogadtatásával kell bibelődnie — hogy végül eljuthasson mondanivalója lényegének kifejtéséhez. Innen adódik, s nem csupán az önálló tanulmányok egymásutánjából, hogy a szerző rendszeres előadás helyett a különböző irányokból közelíti meg és lépésről lépésre szoktatja hozzá az olvasót az elfogultságoktól, illúzióktól mentes történeti gondolkodás elveihez. S minthogy a bonyolult elméleti problémák kifejtése igényli a pedantériára törekvő fogalmazást, valamint az árnyalásokat, megszorításokat gondosan jelző, többszörösen összetett mondat szerkesztést, nem csodálható, hogy a könyv komoly figyelmet és intellektuális erőfeszítést igénylő, nehéz olvasmány.

Ez a körülmény megszabja a recenziens feladatát, különösen akkor, ha fenntartás nélkül elfogadja a szerző következtetéseit, egyetért koncepciójával, helyesli elméleti, módszertani kiindulópontjait. Gondos nyomozómunkával lehetne itt-ott ellentmondásokat, egyszerűsítő megfogalmazásokat, részleteiben módosítható megállapításokat összegyűjteni, ennél azonban hasznosabb a könyv tanulságainak, vagy legalábbis azok egy részének a kiemelése, hangsúlyozása s ezáltal a gazdag gondolati tartalom megértésének a megkönnyítése. E célkitűzés — legalább részbeni — valóra váltását megkönnyítik a szerzőnek a fejtegetések csomópontjain elhelyezett tömör, találó összegező megállapításai. Ezek mind szabatoságukat, mind igazságtartalmuk révén, valósággal idézetgyűjteménybe illő szentenciákba sűrítik a mondanivaló lényegét.

Emeljük ki mindenekelőtt, hogy Szűcs Jenő eszmetörténeti témát vizsgál, mégpedig hosszú távon, a magyar történelem kezdetétől maig iverve fejtegetéseiben. Ma ugyan már egyik sem szokatlan, de a vaskalapos konzervativizmus szívósságára gondolva mégsem árt e körülményekre nyomatékosan felhívni a figyelmet. Az eszmetörténet ugyanis a hazai marxista tudományban jó ideig amolyan gyanús dolognak számított, minthogy kedvelt kutatási területe volt a szellem-történetnek is. Marxista történetírásunk a szellem-történet hamisításai ellen — miként azt a nemzeti ideológia vonatkozásában Szűcs egyik tanulmánya is meggyőzően részletezi — eleinte úgy vette fel a harcot, hogy magukat a kérdéseket, azok vizsgálatának jogosságát is megkérdőjelezte. Nem az eszmetörténet szellem-történeti megközelítése, hanem maga az eszmetörténet tűnt a történelmi materializmus történet szemléletétől idegen jelenségnek. Nagyjából párhuzamos jelenségnek lehettünk tanúi az irodalom- és művészettörténetben is: a szellem-történet itt leginkább a stílustörténetet diszkreditálta, s ezzel előidézte, hogy a marxista kutatás a történeti stílusok körültekintő vizsgálata helyett, kezdetben magukat a stílusfogalmakat igyekezett kiszorítani a tudományos kategóriák világából.

Nem véletlen, hogy mind az eszmék, mind a stílusok történeti vizsgálatát, e problémák új, marxista szempontú napirendre tűzését a hosszabb, a távolibb múlt kutatása követelte első sorban. Anélkül, hogy az eszmei kategóriák és a művészeti stílusfogalmak között valamiféle egyszerűsítő analógiát akarnék szuggérálni, megállapítható, hogy mindkét csoport leginkább

a hosszabb történeti folyamatok megértésénél, a fejlődés egymást követő állomásai, fázisai közötti eltérések, mennyiségi és minőségi változások meghatározásánál vált nélkülözhetelenné. Mindenesetre tény, hogy az eszmetörténet háttérbe szorulása, valamint a történelem régebbi korszakainak az elhanyagolása egymást kiegészítve és erősítve jelentkezett marxista tudományosságunk kezdő szakaszában. Míg az eszmetörténet gyanúsna, a régebbi korok kutatása érdektelennek, feleslegesnek, amolyan polgári luxusnak tűnt. „Egyes legújabb kori történészek és főként kívülállók — írja találoán Szűcs — hajlamosak úgy tekinteni mindarra, ami 1900 előtt történt, mint önmagában érdekes vagy érdektelen, de mindenesetre tőlünk éppoly idegen világra, mint amilyen érdekesek (vagy érdektelenek) a Mars lakói, ha ugyan vannak. Ennek megfelelően a feudalizmus kori történetírást is hajlandók megtúrni mint részben a hagyományok erején létező, részben már a nemzetközi konkurencia miatt is fenntartandó szükséges rosszast, melynek azonban aktuális vonatkozásai nincsenek.” Kényve alaposan rációfól ez utóbbi balvélekedésre, hiszen a legaktuálisabb kérdések egyikének, a nemzet-problematikának az új megvilágítását éppen a régebbi korokkal való szembeállítás, a hosszú történeti folyamatok megragadása tette lehetővé.

Az eredmények egy másik fontos feltétele a fogalmak pontos használata — mint Szűcs írja: „egy egységes fogalmi nyelv” kialakítása, s természetesen a vitakérdések pontos megfogalmazása. A történeti tudományokban a fogalmak pontatlan s ezáltal a valóságot eltorzító használata egy hibás gondolkodási mechanizmussal függ össze: valamely korban — messzire nyúló előzmények után — kibontakozik és felismerhetővé válik egy fontos új jelenség (legyen az gazdasági, társadalmi, eszmei vagy akár esztétikai), melynek előbb vagy utóbb az elnevezése is létrejön, meggyökeresedik és elterjed; az érdeklődés középpontjába került új jelenségről azonban hamar kiderül, hogy egyes alkotóelemei vagy vele rokon jelenségek, más — régebbi vagy későbbi — korszakokban is kimutathatók; innen azután már csak egy lépés kell ahhoz, hogy az előzményt magával a kifejtett jelenséggel azonosítsák, hogy az egymáshoz hasonló vagy egyes részletekben egyező dolgokat lényegileg azonosnak tekintésük s a történetileg körülhatárolható jelenség elnevezését, meghatározását a vele rokonságba hozható dolgokra is átvigyük; ennek pedig az a következménye, hogy a fogalom felhígul, jelentése elmosódik, a különböző történeti struktúrák lényegi különbözőségével szemben a formális hasonlóságok domborodnak ki s lehetővé válik a fogalmakkal való zsonglörködés, illetve azok tetszés szerinti, önkényes interpretációja. Példaként említhetem a kapitalizmus „felismerését” már a fejlett ókori társadalmakban; vagy az irodalom- és művészet-történet területén a realizmus „kimutatását” a realizmus létrejötte előtti időkben is; avagy a barokk „felfedezését” a nála korábbi és későbbi korokban egyaránt. A súlyos félreértésekre és félremagyarázásokra módot adó efféle terminológiai zűrzavar különösen veszélyes, ha olyan fogalmakkal van dolgunk, melyek a történelem folyamán hosszú idő óta léteznek, de korszakról korszakra módosuló értelemmel; vagyis ha ugyanannak a terminusnak többféle történetileg kialakult — egymással ugyan összefüggő, de mégsem azonos — jelentése van. A *nemzet* fogalma esetében éppen erről van szó!

„A »nemzet« kategóriája, fogalma ... mintegy hiddá alukul, melyen kritikai fenntartások, disztinkciók nélkül lehet fel s alá közlekedni, elütő korok, struktúrák szakadéka felett” — hangzik Szűcs Jenő megszívlelendő figyelmeztetése. A nemzetről szólva szokás ugyanis egy tetszés szerint interpretálható terminussal dolgozni, midőn hol a nemzet modern, mai jelentése, hol annak régi, feudalizmus kori értelme, hol a kettő tudománytalan összevegyítése érvényesül. S mivel a modern történetírás nemzeti történetírások egymásmellettiségének rendszereként alakult ki, a különböző országokban a „nemzet”-fogalom más-más aspektusai váltak tudományban és közvéleményben dominánssá, annyira, hogy még a mai marxista történettudomány is más-más nemzet-fogalommal operál különböző országokban. Ez az áldatlan helyzet nemcsak a kölcsönös megértést, de a vitakérdések pontos megfogalmazását is akadályozza, pedig — hogy isnét a szerzőt idézzem — „semmi sem árt inkább egy vitakérdés hitelének, mint ha a nézetek pontatlan szembeállításé révén maga az a kérdés zavarodik össze: tulajdonképpen miről is vitatkozunk?” —, ami természetesen nemcsak különböző nemzetek történészei között, hanem egy-azon országban belül is felelte gyakori.

Érthető mindezek alapján Szűcs erőfeszítése „egy egységes fogalmi nyelv” kialakítására. A kötet egyik tanulmányát teljesen ennek a kérdésnek szentelte, de ez az igény voltaképpen vörös fonálként húzódik végig a könyv egészén. Szűcs a marxizmus egyik igen fontos posztulátumának tesz ezáltal eleget, hiszen elsősorban Marx és Engels voltak azok, akik következetesen küzdöttek az eszmei kategóriák pontatlan, meghamisító használata ellen, a polgári tudomány manipulációját látva azok összezavarásában.

Hogy a történetírás valóban tudománnyá váljék, annak éppen a fogalmi pontosság az egyik alapvető feltétele. A történeti tudományok persze nem tűzhetik ki célul egy, a természettudományhoz hasonló egzaktságú terminológia kialakítását; a fogalmak tisztaságának igénye, egy azonos elnevezés különböző tartalmainak gondos szótválasztása, a formális hasonlóságok alapján egyezőnek tűnő, de különböző történeti struktúrákhoz tartozó jelenségek világos elkülönítése azonban nélkülözhetetlen számukra. E téren pedig nemcsak az idealista történetírás kate-

góriakkal manipulálójának eljárásával kell megküzdeni, hanem a közvélemény ösztönös reflexével, a történelem aktualizálására irányuló gondolkodásával is.

Szűcs Jenő könyve elejétől végig következetes kiállás a történelmet „aktualizáló” törekvések ellen. Ami nem azt jelenti, mintha a történelem nem lenne nagyon is aktuális. Fentebb idéztem jogos panaszát amiatt, hogy a laikusok, de olykor a szakemberek egy része is elvitatja a régebbi korok történelmének időszerűségét. Valamennyi korszak történelmének időszerűsége és az aktualizáló történelemszemlélet vagy történetírás azonban két nagyon is különböző dolog. Az előbbi esetben arról van szó, hogy a jelenhez vezető útnak, a fejlődés törvényszerűségeinek az ismerete segít a jelen jobb megértésében, s olykor a jövő tendenciáinak felismerésében. Az aktualizáló történetírás viszont a jelen igazolását tartja feladatának történelmi példák vagy a történelemből merített érvek felmutatásával. Ez a módszer tulajdonképpen a középkori krónikások primitív eljárása, mégis gyakran tudományos vértetben, hatalmas apparátussal, nagy igényű elméleti fejtegetések keretében jelentkezik a mai kor történettudományában. Míg az előbbi esetben a történelem biztos ismeretanyag, tapasztalatkinccs, s a jelen problémáit megoldani segítő eszköz, addig az utóbbi a történelemmel való tudománytalan manipuláció, a történelmi tényeknek, valóságoknak pillanatnyi célok érdekében való feláldozása. Ez utóbbi eljárást nem menti az sem, ha nemes célokra irányul, hiszen ezeknek nincs szükségük — legalábbis a mi korunkban, s a szocializmus viszonyai között már nem szabad hogy szükségük legyen — a kozmetikázott történelmi példákkal, illetve a tetszetős, de önkényesen csoportosított történelmi argumentumokkal való megtámogatására. „Történelmünkkel csakis úgy kerülhetünk egészséges és értelmes viszonyba — hangzik Szűcs intelme —, ha megfelelő történelmi műveltség birtokában a gondolkodás történetiségét is megtanuljuk, még ha ez több szellemi erőfeszítést kíván is, mint ha szüntelenül modern igényeinket véljük mintegy »kiolvasni« a történelemből.”

A modern igények kiolvasása vagy — mint a könyv egy más helyén olvassuk — „saját kategóriáink transzponálása régi századokba, modern kívánságlista benyújtása a történelemnek” — a nacionalizmus korában különösen virulens betegséggé vált. A nacionalizmus rá is kényszerült erre, hiszen a „nemzet”-et tette meg a fejlődés csúspontjává, olyan teleologikus elvvé, melynek az egész korábbi fejlődés alá van rendelve. A XVIII. század végén, a XIX. század elején létrejött modern nemzeteknek a történelemben való visszakeresése lett ezért a nemzeti történetírások fő célja. Pontosabban: azt a tudattartalmat, amelyet a „nemzet”-fogalom a XIX. században fedett, bele kellett magyarázni a régi századok eltérő „nemzet”-fogalmába is, s ezáltal igazolni, hogy a történelemben a „nemzet”, illetve a „nemzeti” a legfőbb érték.

Márpedig a történelemben a „nemzet”, a „nemzeti” az értékelésnek nem mérőeszköze, hanem tárgya, mérhető anyaga. A történelmi leírás és analízis szempontjainak az értékelő mozzanatokkal való összekeverésében jelölhetjük meg a történelmi gondolkodás egy további, a fogalmak helytelen használatával és az aktualizáló, apologetikus szándékkal összefüggő hibás beidegződöttségét. Szűcs igyekszik kivezetni olvasóit abból a „módszertani csapdából”, amit a leíró és értékelő szempont összekeverése jelent. Nem utolsósorban innen erednek ugyanis a patriotizmus, feudalizmus kori értelmezésével kapcsolatos félreértések: ahelyett, hogy a patriotizmus mint absztrakt ideológiai jelenség létezésének a feltételeire esett volna a hangsúly, a kiindulópont az lett, hogy akit vagy amit rokonszenvesnek ítélünk történelmünkben, annak patriotának kell lennie. Ugyanígy a rokonszenz szempontjai jelentkeztek a haladás kategóriájának odaítélésében is. Pedig a két dolog korántsem esik egybe: a megszilárduló francia abszolutizmus ellenében fellángoló száz és száz helyi parasztfelkelés joggal lehet rokonszenzünk tárgya, de vajon haladóknak minősíthetők-e? S másrészt a történetírás által joggal haladónak tekintett olyan nagy egyenlőségek, mint IV. Iván cár vagy XIV. Lajos egyúttal rokonszenvesek is? A moralizáló történetírás és gondolkodás nem tudja elviselni az efféle ellentmondást, s ezért kénytelen mindenféle csúrés-csavarással segíteni a dolgon, s a rokonszenvesben erőnek erejével kimutatni a haladót, a haladóban pedig „felszínre hozni” a rejtett rokonszenves vonásokat. Nyilvánvaló, hogy az ilyen igyekezetek végül is félreviszik a kérdés vizsgálatát, még akkor is, ha egyes részeredmények helytállóknak bizonyulnak. A nemzet problémájával mindez úgy függ össze, hogy a „nemzeti”, mint feltétlen rokonszenz tárgya, egyértelműen haladónak is minősül, a kettő közé egyenlőségjel kerül, ami fordítva is érvényes: ami haladó, az eo ipso nemzeti is.

Az elmondottak alapján talán szememre vetheti valaki, hogy nem arról írok, aki Szűcs könyvének a tulajdonképpeni tárgya, hanem különböző módszertani kérdésekről. Csakhogy Szűcs könyvének éppen abban látom talán legfőbb érdemét, hogy nem elégszik meg a nacionalista tévedések és hamisítások elleni érvek felsorakoztatásával, hanem felfedi, kibogozza és korrigálja azokat a hibás elveket, a történelmi gondolkodás ama beidegződött, téves mechanizmusait, túlhaladott és anakronisztikus formáit, melyek még akkor is újra meg újra hibás körbe terelnek, s a történelem nacionalista interpretálását teszik lehetővé, ha egyébként a legjobb szándék, sőt harcos szembenállás érvényesül is a nacionalista nézetek ellenében. Ki vitathatná, hogy ideológiai életünkben és történetírásunkban a felszabadulás utáni évektől kezdve határozott, intranzigens küzdelem, harc indult meg a nacionalizmus, a nacionalista történelemszemlélet ellen? S mégis,

hosszú ideig — Molnár Erik emlékezetes polémiájáig — nem sikerült megszabadulni történelmünk értelmezésének nacionalista maradványaitól. A romantikától örökölt nemzeti-történeti modell következetes marxista kritikája helyett kezdetben csupán a modellen belüli behelyettesítésekre került sor, arra, hogy „az uralkodó osztályok helyett a néptömegek kerültek egy teleologikusan értelmezett nemzeti folyamat fókuszába”. Ez pedig ugyanúgy aktualizáló, apologetikus és — a marxizmussal összeférhetetlen — statikus szemléletmódot eredményez, mint a korábbi. Szűcs könyvének legfőbb jelentősége, s mai történetírásunkban betöltött úttörő szerepe nézetem szerint abban áll, hogy a polgári korszak nézeteivel, örökségével szemben végre nem az egyszerű helyeserék módszerét alkalmazza, hanem az egész korábbi gondolkodási modellt és mechanizmust rendezi át.

És így juthatott el a dolog lényegét megragadó felismeréshez: Magyarországon s általában Kelet-Közép-Európában a nacionalizmus historizálásában érhető leginkább tetten a történeti tudat torzulása. „Minél inkább politikai realitás a modern nemzet, annál inkább par excellence politikai elmélet tárgya: minél kevésbé vagy minél több belső ellentmondással valósult meg a nemzet, annál aránytalanabban uralkodnak el a nemzeti ideológiában a történeti elemek.” A nemzet modern elméletét ezen a tájon a történetírás pótolta; a XIX. századig a politikai elmélet — elenyésző kivétellel — nem traktátusokban, elméleti művekben, hanem „epikus keretbe és történeti argumentumrendszerbe ágyazottan” jutott csak szóhoz; s kialakult a historizált nacionalizmus mint az igazi nemzeti ideológia pótszere. Ahol a nemzetnek már a XIX. században létrejött „valamilyen többé-kevésbé tiszta képlete”, ott erre a pótléokra alig volt szükség, „ott az öntudat forrásául inkább kínálkozik a jelen (melybe erőszakotétel nélkül simul bele a múlt képe), mintsem az ilyen vagy olyan mértékben mitizált múlt”.

A Duna-völgy népei körében azonban a „mitizált múlt” vált a nemzeti öntudat fő forrásává, ami annál veszélyesebb, mert könnyen átörökíthető a szocialista társadalomba. Csupán a behelyettesítéseket kell elvégezni: Thaly Kálmánék szemében a kuruc hagyomány a romantikus-nemesi nemzetszemlélet öntudatformáló eleme volt; értelmezzük át demokratikus, népi hagyománnyá, mitizáljunk egy népi, plebejus indíttatású feltételezett kuruc nemzeti összefogást, s akkor majd a szocialista nemzeti öntudatot fogja szolgálni! Pedig ha a mítoszt megfordítjuk, más előjelűvé tesszük, az akkor is csak mítosz marad, s megmarad a historizált nacionalizmus rekvizitumának. „A szocialista patriotizmus elsőrendűen nem attól függ, hogy mennyire sikerül történelmi példákkal és analógiákkal megtámogatni” — hangsúlyozza teljes joggal Szűcs. Éppen ezért egészségtelen s a gyenge nemzeti öntudat tünete, hogy nálunk igazi történelmi érdeklődés helyett a sértett nemzeti érzület felhorkanásának vagyunk tanúi valamely történelmi személyiségünk, eseményünk újszerű, kritikusabb értelmezésekor, értékelésekor. A magyar történelem józanabb, elfogultságoktól mentes, racionális vizsgálata; a múltból örökölt legendáknak, tetszetős, de hamis koncepcióknak a források gondos elemzésén nyugvó felülvizsgálata (amire éppen Szűcs nyújt példát több, a kötetben olvasható tanulmányával) illúziókat, mítoszokat rombol szét, de ugyanakkor ismereteket, értékeket, valós összefüggéseket fedez fel, hoz felszínre. Szegényebbek lettünk például Szűcs kutatásai nyomán Dózsa ceglédi beszédének teatrális jelenetével, de mennyivel gazdagabbak azáltal, hogy végre fogalmunk van az 1514 parasztjait ténylegesen eltöltő eszmévilágról s Dózsa programjáról. Mélységesen igaza van ezért a szerzőnek, midőn írja: „A szellemi nyárspolgár ma azon kesereg, hogy elveszik történelmét, holott csak a mítoszokat próbálják elvenni tőle, »nemzeti önérzetének« azokat az elemeit, melyek emberi önérzetének százados megcsónkítása idején pótszerként mindig rendelkezésére álltak.”

Szükségünk van a történelmi hagyományokra, nemzetünk hagyományaira, de nem azért, hogy lelkesítő pótlékká vagy öncsaló vigasszá silányítsuk, hanem hogy tanuljunk belőle, gazdagodjunk általa, éljünk vele mint ezeréves történelmi tapasztalatkinccsel, mint évszázadok során felhalmozott értékek erőt adó együttesével. A nemzeti történelemmel való ilyen újfajta, egészséges viszonyra tanít Szűcs Jenő tanulmánykötetete.

KLANICZAY TIBOR